

Качмар О. В.

АГРЕСІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

У статті проведено дослідження суті феномену агресії як універсального явища. Проаналізовано передумови агресії, соціальний контекст агресії, особливості вибору стратегії реагування. Визначено агресію в людському досвіді як соціальний феномен і невід'ємний компонент буття людини та суспільства. Доведено, що витоки та механізм деструктивності на мікро- та макрорівні зумовлені біологічними та соціальними чинниками.

Ключові слова: агресія, агресивність, людська деструктивність.

Проблема агресії та агресивності протягом століть займала кращі уми людства й розглядалася з різних позицій: філософських, релігійних, літературних тощо. Протягом віків ці погляди зазнавали значних змін, але тільки у ХХ столітті вказана проблема стала предметом систематичних наукових досліджень. Розвинувшись у різних напрямках (філософському, соціологічному, психологічному, політологічному, біологічному, антропологічному), теоретична сфера агресії й сьогодні не становить єдиного вчення і містить низку підходів, концепцій і теорій.

У зв'язку з розширенням соціологічних і психологічних досліджень складно співвіднести проблему агресії з якою-небудь однією дисципліною. Науковий напрямок з вивчення цієї проблеми торкається багатьох сфер і галузей науки та відображає багатомірний рівень соціального життя.

Агресія належить до однієї з найгостріших проблем сучасності. Такі негативні її прояви, як жорстокість, насильство, ворожість між людьми і народами, всеохоплююче відчуження людини, різноманітні прояви деструктивної поведінки тощо, все більше поширюються і в індивідуальному, і в суспільному житті. Їх ескалація становить суттєву загрозу продуктивному розвитку людини і людства та поглиблює антропологічну кризу. Водночас, у науковому дискурсі все більше утверджується думка, що агресія є атрибутивною властивістю людини і належить до необхідних біологічних механізмів самозбереження і виживання виду, зокрема і виду *Homo sapiens*.

Агресію як соціальний феномен і як специфічну поведінку досліджували як психологи, так і інші вітчизняні та зарубіжні фахівці – юристи, політологи, філософи, соціологи Р. Берон, Л.І. Белозерова, Н. Гришина, А. Зелінський, О. Змановська, С. Ільїн, С. Іншаков, П. Ковальов, В. Кудрявцев, А. Налгаджян, Д. Ольшанський, А. Реан,

Д. Річардсон, Ф. Сафуанов, Е. Фромм, В. Шейнов, О. Шляхтіна та ін., у працях яких дається загальна характеристика сутності агресії, її конкретних проявів. Визначення ж причин агресії та способів її подолання ще потребує ґрунтовних наукових досліджень.

Мета статті – розглянути теоретичні підходи щодо розуміння агресії як соціального феномена.

На феномен агресії вчені звернули увагу ще в античні часи. Він пояснювався як вроджений потяг до зла, а також як набута форма поведінки та реакція на напружену життєву ситуацію. Філософ Ж.-Ж Руссо, намагаючись пояснити агресивність, вбачав причиною зла та деструктивності суспільство та його устрій, а не людську природу. Згідно з його концепцією, людина народжується доброю та розумною, і якщо у ній розвиваються деструктивні нахили, то їх спричиняють насамперед негативні обставини та неадекватне виховання. Інший філософ Т. Гоббс вказував на необхідність дотримання соціальних норм та обмежень, щоб контролювати деструктивну людську природу, оскільки агресивні імпульси є вродженими і вони важко піддаються переорієнтації [9, 486].

Класичне визначення агресії було запропоновано А. Бассом. Він охарактеризував агресію як реакцію, що завдає шкоди іншому організму [7, 17]. А. Басс виділив три основні шкали, у яких можна описати агресивні дії: 1) фізична – вербальна. Застосування сили стосовно іншої людини, нанесення тілесних ушкоджень, побиття, нанесення ударів холодною зброєю, поранення за допомогою вогнепальної зброї; 2) активна – пасивна. Агресія, що спрямована на іншу особу; 3) пряма – непряма. Прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю [3, 29]. З одного боку, ці визначення вважають занадто схематичними, так як вони включають в себе багато видів поведінки, що не стосуються категорії агресивного, а з іншого – не враховують такі поняття, як мислення та емоції.

Для того, щоб поведінка людини визначалася як агресивна, вона повинна мати намір викликати негативні наслідки для об'єкта агресії, що передбачає очікування результату від певної дії. Тобто ця деталізація виключає ті моделі поведінки, в яких заподіяння шкоди було випадковим. Згідно з вищезазначеним, більш чітке визначення агресії було запропоноване Р. Бероном і Д. Річардсоном [3]. Вони вважають, що агресію варто розглядати як модель поведінки, а не як емоцію чи установку. Р. Берон і Д. Річардсон розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи настанову. Агресія ж у суспільстві не відбувається без певних мотивів і настанов, і тому це

явище складніше, ніж тваринна агресія, саме тому її доцільно визначати як насильство [3, 28]. Агресія у тваринному світі є доцільною деструкцією, бо діє як один із чинників еволюційного відбору. Вбивство хижаком, вовком, наприклад, оленя – це природний акт. Вовк вибирає з усього стада найслабшу тварину (хвору чи поранену) і вбиває її з єдиною метою – підтримати свої життєві сили. За наявності в стаді ослаблених і хворих тварин хижак майже ніколи не нападає на сильних і здорових. Цей природний акт, в основі якого лежить рефлексорна діяльність організму хижака, не є свідомим вольовим актом і не має соціальних підстав. Отже, тварина здатна до агресії, але не здатна до насильства. Насильство є прерогативою людини як спотворена реакція її організму й особистості на подразнення від оточуючого природного і соціального середовища.

Р. Берон і Д. Річардсон [3] вважають, що агресивні прояви можна зменшити, якщо створити таку ситуацію, коли в суспільстві:

- потенційні агресори не зазнають сильного провокування;
- практично не отримують вигоди від застосування агресії;
- можливе покарання за агресивні дії буде суворим;
- імовірність покарання висока.

Початок етологічного підходу до розуміння агресії і агресивності людини було покладено в працях К. Лоренца [8]. Відзначаючи, що термін «агресія» надзвичайно часто вживається в самому широкому контексті, К. Лоренц писав, що «для обивателя поняття агресії пов'язане з найрізноманітнішими явищами повсякденного життя, починаючи від бійки півнів і собак, хлоп'ячих бійок і т. д. і закінчуючи зрештою війною і атомною бомбою» [8, 221]. У теорії К. Лоренца агресія людини уподібнюється агресії тварин і пояснюється чисто біологічно – як засіб вижити в боротьбі з іншими істотами, як засіб захисту і утвердження себе, свого життя через знищення або перемогу над суперником.

Агресія, за К. Лоренцом, є інстинктом не смерті (як, наприклад, у З. Фрейда), а збереження життя і виду, і тому, таким же інстинктом, як і всі інші. Дискутуючи з приводу вчення З. Фрейда про інстинкти, К. Лоренц пише: «Агресія, прояви якої часто ототожнюються з проявами «інстинкту смерті», – це такий же інстинкт, як і всі інші, і в природних умовах так само, як і вони, служить збереженню виду і свого життя» [8, 5].

Згідно з Лоренцом, агресія і статевий інстинкт не тільки не протистоять один одному, а, навпаки, виступають феноменами одного порядку, мають спільну природу й походження. Ці висновки виходять з його концепції вродженої людської агресивності.

Відповідно до цієї концепції, агресія є одним із головних інстинктів, завдяки якому забезпечується не тільки виживання, але й прогресивний розвиток усіх тваринних видів, у тому числі й людини. Таке положення базується на принципово іншому трактуванні сутності і форм вияву агресії, ніж та, що є в науковій літературі. Лоренц, на відміну від прийнятої думки, не пов'язує агресію з насильством або вбивством. Навіть боротьба між хижаком та його жертвою, на його думку, «взагалі не є боротьбою в справжньому сенсі цього слова» [8, 32].

Справжня сутність агресії, за Лоренцом, полягає у внутрішньовидовій конкуренції за оволодіння природними ресурсами, що є вкрай потрібними для виживання. Тварини з високим рівнем агресивності, до яких належать, як правило, статевозрілі, тобто найбільш розвинуті у фізичному та психічному розумінні, мають перевагу в задоволенні своїх основних потреб, передусім харчового та статевого інстинктів. Внаслідок цього в них є більше шансів, порівняно з іншими тваринами, на самозбереження й відтворення.

А. Бандура зазначав, що люди, спостерігаючи за поведінкою інших людей і ладу, легко опановують агресивну поведінку та загальну стратегію для своїх наступних дій. Якщо вихователі дитини (батьки, учителі) проявляють агресивність, то й дитина, наслідуючи їх, стане агресивною. Якщо ж об'єкт буде покарано за його агресивність, це зменшить прояв агресивності [2].

А. Бандура вважав, що ворожі зразки поведінки переймають у суспільстві із трьох джерел: 1) родина; 2) субкультура; 3) символічне моделювання, забезпечуване засобами масової інформації, особливо телебаченням. Таким чином, для прихильників цієї теорії агресивність – це продукт простого научіння. Вона розвивається, підтримується або зменшується в результаті спостереження сцен агресії і її наслідків для агресивної людини.

Агресія не виникає в соціальному вакуумі, на таку поведінку впливає присутність інших людей, їхні дії. Специфічними передумовами агресії, зазвичай, називають фрустрацію, вербальний і фізичний напад, підбурювання з боку оточуючих осіб, особливі характеристики жертви.

Фрустрація (англ. frustration – розлад, зрив планів, крах) – специфічний емоційний стан, що виникає в результаті невдачі у задоволенні потреби або бажання за наявності непереборних, або таких, що важко подолати, перешкод, що супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, дратівливістю,

тривогою, відчаєм. Фрустрація виникає в результаті розходження між рівнем запитів і реальними досягненнями людини [4, 238].

Поведінка у стані фрустрації може бути різною. Найчастіше фрустрація призводить до агресивної поведінки: людина вдається до образ, фізичних нападів на особу, поведінка якої, на її думку, сприяла фрустрації. Однак не завжди агресія виливається на винну особу.

Людина не завжди здатна проявити пряму, відкриту агресію стосовно того, кого вважає винуватим у своїх проблемах. У такому разі можливий виплеск агресії на іншу, ні в чому не винну людину. Агресія може бути спрямована і на самого себе. Часто ображена людина уявляє собі сцени помсти, насправді не вдаючись до якихось реальних дій [6].

Чи стане фрустрація причиною агресивної поведінки, – це залежить від інтерпретації індивідом множини ситуаційних факторів. Фрустрація з найбільшою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона досить інтенсивна, якщо фрустрація здається неочікуваною, сприймається як сваволя або якщо вона когнітивно прив'язується до агресії [3, 155].

Другим і сильнішим детермінантом агресії є провокація, яка може бути фізичною або вербальною. Зазвичай люди прагнуть «дати здачі» і тому відповідають нападом на напад. Така поведінка може бути зумовлена бажанням запобігти можливому повторенню агресії з боку іншої особи або ж справити враження людини, яка здатна захистити себе і покарати агресора.

Спонукальною причиною агресивної поведінки можуть бути так звані «сторонні спостерігачі». Вони можуть відігравати роль підбурювачів, навіть не будучи при цьому учасниками агресивних взаємодій. Сторонні спостерігачі здатні стимулювати або, навпаки, придушувати агресію прямими діями (наприклад, даючи поради учасникам конфлікту чи насміхаючись над ними), або ж самим фактом своєї присутності на місці події (наприклад, агресор вважає, що присутні схвалюють його дії або навпаки, засуджують) [3, 147].

Таким чином, можливість агресивної поведінки визначається багатьма обставинами: установками індивіда, його особистісними рисами характеру, зовнішніми обставинами, впливом інших людей і т.п. Відповідь на питання, чому людина діє агресивно, певною мірою дає вчення Е. Фромма про природу людської деструктивності. Витоки деструктивності (лат. *destructivus* – руйнівний, такий, що порушує нормальну структуру) він бачив у вадах культури і способу життя людини. На думку Е. Фромма, людина буває деструктивною

незалежно від наявності загрози самозбереженню і без зв'язку із задоволенням потреб.

Порівнюючи поведінку людини з поведінкою тварин у неволі та враховуючи, що агресивність тварин в зоопарку значно зростає порівняно з їх перебуванням у природному стані, він провів аналогію з поведінкою людини у суспільстві.

Цивілізована людина не живе у природному стані. Її існування завжди (за винятком стародавніх мисливців і збирачів плодів) пов'язувалося із несвободою, з безліччю обмежень і заборон. Людина ж потребує такої соціальної системи, в якій вона має своє місце, порівняно стабільні зв'язки, ідеї та цінності, що поділяються іншими членами спільноти. Але в масовому суспільстві людина відчувається ізольовано, навіть будучи частиною маси: у неї немає переконань, якими вона могла б поділитися з іншими людьми, їх заміняють лозунги та ідеологічні штампи, які людина сприймає із засобів масової інформації. Соціальні умови сприяють зниженню у людей впевненості у собі. Пригнічений психічний стан може продукувати безпідставне почуття страху. «Страх, як і біль, – це дуже неприємні почуття, і людина намагається будь-що його позбутися ... одним із найбільш дієвих прийомів витіснення страху є агресивність» [12, 173].

Механізм оборонної агресії мобілізується у людини не лише тоді, коли вона відчуває безпосередню загрозу, але й тоді, коли видимої загрози немає. Найчастіше людина проявляє агресію завдяки страху перед уявною загрозою.

Людині для виживання, за Е. Фроммом, необхідні не лише фізичні, але й психічні умови. Вона мусить підтримувати певну психічну рівновагу, необхідну для її існування. Звідси такі підстави агресії, як приниження, образа, суперечність у поглядах і т.п.

Отже, для забезпечення душевного благополуччя людини необхідно задовольнити її певні екзистенціальні потреби, причини яких приховані в умовах людського існування. На основі екзистенціальних потреб виникають пристрасті та характер людини як сукупність пристрастей. Якщо біологічні та екзистенціальні потреби у людей спільні, то характер є різним. Причина цього – різні умови формування особистості [11].

Одна із екзистенціальних потреб людини – потреба в діяльності її нервової системи.

Стимулом такої діяльності може бути творчість. Але для заняття творчістю необхідно докласти чимало зусиль. Сучасна ж цивілізація нездатна масово продукувати творчі стимули і людство йде шляхом найменшого опору: шукає причини когось ненавидіти, кимось

керувати, комусь шкодити. Е. Фромм був переконаний, що злочинця можна вважати екзистенціальним відступником – людиною, якій не вдалося стати тим, ким вона могла стати відповідно до своїх екзистенціальних потреб [12, 252]. Агресивна поведінка для неї – це спосіб створення ілюзії задоволення своїх екзистенціальних потреб.

На позитивну роль агресії у людському суспільстві вперше у науці звернув увагу відомий австрійський психоаналітик А. Адлер (1870-1937). Він пов'язував виникнення агресії з відчуттям неповноцінності людини, що компенсується нестримним прагненням влади (престижу, владання та ін.). А це якраз і є стимулом до самоутвердження, самореалізації особистості чи то в галузі науки, мистецтва, спорту, техніки та ін. Так, у праці «Індивідуальна психологія як шлях до пізнання людей і самопізнання» вчений зазначає: «Одного разу я вже казав, що бути людиною – означає мати почуття неповноцінності, тому що перед силами природи, життєвими труднощами, завданнями спільного життя, фактом марності людини ніхто не може бути позбавлений почуття неповноцінності. Але це не зло, а благо, початок, стимул до розвитку людськості, яке змушене було створювати й зуміло створити свої засоби захисту» [1, 34].

Подібну точку зору ми знаходимо і в працях К. Лоренца [8]. На думку вченого, агресія лежить в основі багатьох явищ повсякденної дійсності, які, на перший погляд, ніяк не можуть бути пов'язані з цим, здавалося б, деструктивним елементом людської психіки. Це стосується навіть таких інтимних почуттів, як дружба, любов, патріотизм та ін. Так, дослідник зазначає, що невідомо, «наскільки важливими є акти поведінки людини, в яких агресія займає вагоме місце як мотивуючий фактор; не знаємо, скільки їх усього. Я підозрюю, що дуже багато. Усяке «починання», у первинному й широкому розумінні слова; самоповага, без якої... зникло б усе, що людина робить з ранку до вечора, починаючи зі щоденного гоління і закінчуючи найвищими досягненнями в культурі й науці; все, що якимось пов'язане з честолюбством, з прагненням стану і багато-багато іншого, такою ж мірою необхідного, – все це було б, напевне, втрачено із зникненням агресивних потягів із життя людей» [8, 259].

Таким чином, можна зробити висновок, що агресивна поведінка особистості є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку вона потрапляє.

Вивчаючи існуючі визначення агресії та агресивності, можна зробити висновок, що вони доволі суперечливі. Ці протиріччя слід розглядати як результат аналізу, при якому відображаються окремі

конкретні моменти розвитку предмета дослідження. Всі вказані теорії прагнуть зрозуміти природу і зміст цього поняття на основі тільки одного фундаментального механізму. У ролі таких пояснювальних медіаторів виступали інстинкти, інструментальне навчання, гнів, генетичні фактори. При цьому, незважаючи на те, що концептуальні напрями дослідження агресії принципово відрізняються один від одного, тим не менш вони не є повністю взаємовиключеними і у своїй сукупності створюють досить цілісну систему наукових уявлень про природу і закономірності функціонування означеного феномену, що збагачує наше розуміння проблеми агресії як соціального феномена.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адлер А.* Очерки по индивидуальной психологии. — М. : Когито-Центр, 2002. — 219 с.
2. *Бандура А.* Теория социального научения. — СПб. : Евразия, 2000. — 320 с.
3. *Бэрон Р.* Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. — СПб. : Питер, 1997. — 336 с.
4. *Дзалиев М. И.* Современный терроризм : социально-политический облик противника / М. И. Дзалиев, Э. С. Иззатдуст, М. И. Киреев / МВД РФ. Академия Управления; Под общ. ред. В. В. Гордиенко. — М. : Academia, 2007. — 672 с.
5. *Качанова Ю. В.* Агресивність та агресія як соціологічні категорії [Електронний документ]. — Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukraci/sociology/2010/146-133-10.pdf>.
6. *Киришаум Э. И.* Состояние фрустрации / Э.И. Киришаум, А.И. Еремеева // Психические состояния / Сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. — СПб. : Изд-во «Питер», 2000. — С. 388-393.
7. *Крейхи Б.* Социальная психология агрессии / Б. Крейхи. — СПб. : Питер, 2003. — 336 с.
8. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое «зло») : Пер. с нем. — М. : Издательская группа «Прогресс»; «Универс», 1994. — 272 с.
9. *Майерс Д.* Социальная психология. — СПб. : Питер, 1996. — 684 с.
10. *Реан А. А.* Психология личности. Социализация, поведение, обучение. — М. : АСТ; СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. — 407 с.
11. *Тимошенко В. І.* Соціальні детермінанти агресії // Держава і право. — 2012. — Вип. 56. — С. 15-19.
12. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М. : Республика, 1994. — 447 с.

Качмар А. В. Агрессия как социальный феномен.

В статье проведено исследование сути феномена агрессии как универсального явления. Проанализированы предпосылки агрессии,

социальный контекст агрессии, особенности выбора стратегий реагирования. Определенно агрессию в человеческом опыте как социальный феномен и неотъемлемый компонент бытия человека и общества. Доказано, что истоки и механизм деструктивности на микро- и макроуровнях предопределены биологическими и социальными факторами.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, человеческая деструктивность.

Kachmar O. V. Aggression as a social phenomenon.

The paper is devoted to the study of the phenomenon of aggression, its essence and nature, the ambivalency character of which determines the general development of mankind. It is established that aggression in human experience is a social phenomenon and integral component of human being and human society. It is specified that the sources and inner mechanism of destruction on the micro- and macro levels of mankind are in the dynamics of the biological and the social.

Keywords: aggression, aggressiveness, human destructiveness.

Піронкова О. Ф.

**ТЕРИТОРІАЛЬНА КОМПОЗИЦІЯ ВЕРБАЛЬНО-
ПОВЕДІНКОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ВЗАЄМОДІЇ
З ПСИХІЧНО ХВОРИМИ**

У статті досліджено особливості територіальної композиції вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими. Проаналізовано загальносвітові тенденції щодо надання психіатричної допомоги. Встановлено фактори різного рівня, які впливають на вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими, серед них соціально-культурні, економічні та політичні детермінанти наддержавного та державного рівня. Якщо аналізувати загальносвітові тенденції, то можна зробити висновок, що надання психіатричної допомоги спрямоване на гуманізацію, деінституалізацію та боротьбу зі стигмою в суспільстві. Основні вербально-поведінкові соціальні практики відношення до психічнохворих, які відрізняються в різних країнах такі: право бути психічнохворим і не отримувати медичну допомогу, дистанціювання, феномен стигматизації та недовіра громадськості при зверненні за психіатричною допомогою.

Ключові слова: вербально-поведінкові практики, соціальні практики, психічно хворі, стигматизація.